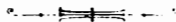

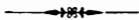
ԶԱՐՀՈՒՐԵԼԻ ,ՈՃԻՐԸ

ՄՈՒԾ—ՍԱՍՈՒՆ

62

ԲԵԿԱՐՆԵՐ ԻՄ ՅՈՒԹԵՐԻՑ. — ՎԷՆ. — ՆԻԿՈԼԸ. — ԿՏՐՈՆ ԱՒ ՄԱՐՈՆ

ԳԻՆՆ Է՛ 65 Կ.

Ա Ր Ա Մ Ա Յ Ի Ս

Турецкія звѣрства въ

Мущѣ и Сасунѣ

Բ ա զ ո լ

Էլէք.-սնպ. ն. Նրեամբլյուանի

1916

ԱՐԱՄԱՅԻՍ

323.1

Վ-82

ԶԱՐՅՈՒՐԵԼԻ ՈՃԻՐԸ

ՄՈՒՇ—ՍԵՍՈՒՆ

ԲԵԿՈՐՆԵՐ ԻՄ ՏՈՒՅԵՐԻՑ. — ՎԵՆ. — ԵԿԿՈՒՐ. — ԿԵՐՈՆ ՈՒ ՄԵՐՈՆ

~~6487~~ x 3
1942

А Р А Ж А Н С Ъ

Турецкія звѣрства въ

Мущѣ и Сасунѣ

Բ ա զ ո լ

Էլէք.-սպ. Ն. Ծրեանցեանի

1916

Մեր աչքի առաջ մի աներևակայելի, մի զարհուրելի ոճիր կատարուեց: Մի ազգութեան խոշորագոյն հատուած, որ հազարաւոր տարիների ընթացքում արհաւիրքների միջից իր գոյութիւնն էր պահպանել զարմանալի տոկունութեամբ մինչև մեր օրերը, և որ---թէև առկայծող---այնուամենայնիւ քաղաքակրթութեան պատրոյցն էր եղել երկու մեծ երկրամասերի շփման սահմաններում, --այժմ գրեթէ բնաջնջման ենթարկուեց արիւնարբու գազանների եաթաղաններով: Գերեզմաններից վեր էին կացել Հուլազունները, Ջինգիզ-խաներն ու Լենկ-չուբուկները և թևատարած, սանձարձակ սաւառնում էին հայկական բարձրավանդակում՝ արիւն ու մահ, սուգ ու շիււան սփռելով շուրջանակի:

Այդ դեռ ուշինչ. Օսմանլին ուրիշ տեսակ վարուել չէր կարող. նա շնչահեղձ կը լինէր առանց արեան բաղնիքների. բայց որ սոսկալի է, այդ այն է, որ նահատակ ժողովրդի մարտիրոսութիւնը սրբագործուեց քաղաքակիրթ Աւստրո-Գերմանիայի օրհնութեամբ, և որ քստմնելի է, այդ սարսափները կատարուեցին լուսաւոր, յառաջադէմ ազգերի աչքի առաջ: Բաւական էր միայն, որ հայերի պոպախորով ճիշը թնդալուց

ԶԱՐՅՈՒՐԵԼԻ ՈՃԻՐԸ

Մուշ-Սասուն

I

Հէնց սկզբից ներկայ ոռւս-տաճկական պատերազմը հեղինակաւորութիւն չունէր տաճիկ ժողովրդի մէջ, և արհեստական բոլոր միջոցներն անօգուտ անցան ոգևորութիւն առաջ բերելու համար. — աղքատ ժողովուրդ, բռնակալ կառավարութիւն, Բալկանեան պատերազմի դժբախտութիւնը դեռ թարմ ժողովրդի յիշողութեան մէջ, — ոգևորութիւնը որտեղից պիտի իջնէր: Իսկ երբ տաճկական բանակի «յաղթական» արշաւանքը Սարիղամիշի ու Արդահանի խայտառակութեամբ պսակուեց, այն ժամանակ գօրքի մէջ խանդավառութիւն չկար ու չկար, լքումն էլ միւս կողմից ծայր տուաւ, և անձ զինուորներն սկզբում մէկ-մէկ, յետոյ երկու-երկու, ապա ամբողջ խմբերով՝ սկսեցին փախչել գործող բանակներից ու պահեստից և թագնուել լեռներում ու դիւղերում: Փախչում էին թէ հայերը, թէ քրդերը, թէ թուրքերը. բայց տոկոսային յարաբերութեամբ՝ հինգ փախչող թուրքին՝ մի

հայ հազիւ էր ընկնում. իսկ այն տեղերը, որտեղ զօրքի մէջ հայերը շատ չնչին տոկոս էին կազմում ու հեռու էին հայ ազգաբնակչութիւնից, այնտեղ փախչողները բացառապէս թուրքերն էին լինում և մեծ չափով:

Այդ երևոյթը մի այնպիսի սոսկալի հետեանք կարող էր առաջացնել տաճկական բանակի համար, որ կառավարութիւնը վճռում է արմատական միջոցներ ձեռք առնել՝ չարիքը խեղդելու:

Արմատական միջոցներից մէկն այն է լինում, որ հայ զինուորներին սկսում է զինաթափ անել՝ նրանց դաւաճան յայտարարելով, ու մշակի տեղ աշխատեցնել. երկրորդն էլ այն, որ յայտարարում է, թէ՛ փախստական զինուորները եթէ չվերադառնան, զինուճական դատի պիտի ենթարկուին:

Մշոյ դաշտի գիւղերից ևս սկսում են պահանջել փախածներին և յայտնում բոլորին, թէ՛ որ փախստական չվերադառնայ և ո՞վ յանցաւորին թագցնի, նրանց տները պիտի վառուին ու կայքը գրաւուին յարքունիս: Այդ սպառնալիքը թէև ուղղուած էր բոլորին, առանց ազգի ու դաւանութեան խտրութեան, սակայն դա միայն մի զգուելի կատակերգութիւն էր՝ հետզհետէ զարգացող եղեռնագործութեան ծրագիրը դիմակաւորելու համար: Կառավարութեան ոճրագործ պաշտօնեաներն ամենից առաջ գործի են կանգ-

նում Մուշ քաղաքում, որտեղ վառում են երկու տուն. յետոյ անցնում են գիւղերը, փախած զինուորներէրի ցուցակը ձեռքներին ու միաժամանակ թէ յանցաւորներին որոնում և թէ օգտուելով հանգամանքից՝ խուզարկութիւններ կատարում, գէնքեր ու այլ ուզմամթերքներ խելու հայ ժողովրդի ձեռքից, որպէսզի ապագայում ամենալայն չափերով կարողանան իրագործել Պօլսից հրահանգուած այն սճիւրը, որից երկինքը պիտի դողար:

Մարտի սկզբներում՝ կօմիսսէր Ռասիմ-բէյն ու միլիազիմ Ջէվգէթ-բէյը քառասուն զարթիաներով գնում են 300 տուն ունեցող Յրօնք հայ գիւղը, հանում ցուցակն ու պահանջում բանակից փախած այդ գիւղացի զինուորներին: Յրօնքցիք պատասխանում են, որ գիւղում այդպիսի զինուորներ չկան, և եթէ կան էլ՝ ապա լեռներում կը լինին աշատապարուած, որտեղից նրանց իջեցնելու հնարն իրանք չունին:

Այդ միջոցին Յրօնքցի մի մայր իր որդու ամար գաղտնի կերպով հաց տանելիս է լինում գիւղից դուրս. ոստիկաններից մէկը նկատում է, հետամուտ լինում կնոջը և հասնում այն ժամանակ, երբ մայրը հացը փախստական որդուն էր աալիս: Ոստիկանը գոռում է, որ տղան դուրս գայ թագստոցից և անձնաաուր լինի. տղան մերժում է. ոստիկանն ուսից ցած է բերում հրա-

ցանն ու գնդակներ տեղում դէպի փախստական զինուորը. սա էլ իր հրացանն է գործի դնում և առաջի գնդակից՝ սպանում հակառակորդի ձին: Ոստիկանը փախչում է և դէպքի մասին իմաց տալիս կոմիսսէր Ռասիմ-բէյին. կոմիսսէրն իսկոյն ոտքի է կանգնեցնում զարթիանների խումբը և զիւղից հանում 40 ոսկի (360 ռ.) սպանուած ձիու համար և գրաւում մի ուրիշ շատ լաւ ձի: Ապա կատաղաբար ընկնում են գիւղը, վառում 25 տուն, այդ տներէ բոլոր տղամարդկանց կոտորում, կայքերնին գրաւում յարքունիս ու վերադառնում Մուշ:

Այդպիսով՝ անեղ դաւադրութիւնը, որ նիւթուած էր հայի գոյութեան դէմ և որ հէնց պատերազմի սկզբից էր ծայր առել, սակայն դեռ բացարձակութիւն չէր ստացել, այժմ կամացկամաց դիմակազերծ ու ցայտուն էր դառնում:

II

Յրօնքի դէպքն այդ միջոցներում բացառութիւն չէր. Կարին, Երզնկա, Տիգրանազերտ, Թերջան... ամեն կողմերից գալիս, տաճիկների ու քրդերի կատարած խայտառակութիւնների ձայնէրն են հասնում: Արմտանի պատահած դէպքը մի սովորական երևոյթ էր այդ ժամանակակաշրջանում. իսկ Արմտանում այն էր պատահ-

հել, որ թուրք կամաւորներին բաժանում են հայ տներում գիշերելու, հայերը նրանց հիւրընկալում են անտրտունջ, սակայն այդ անտրտունջ հիւրընկալութեան հատուցումն այն է լինում, որ կամաւորների գլխաւորը բռնում և բռնաբարում է իրան կերակուր տուող, իրան կշտացնող պատուաւոր տան հարսին...

Բայց դա ընդհանուր դրութեան մի շատ աննշան օղակն է միայն. ամբողջ Տաճկա-Հայաստանում բացարձակ քմահաճոյքն էր թագաւորում և անպատկառ բռնութիւնը. սակայն հայերը բողոքի անհուն լրջութիւնն ի նկատի առնելով, սրտերնին սեղմելով՝ համբերում էին, թէ՛ ահա, ահա կըգան, կը հասնեն ոռուսական բանակները, կը հասնեն իրանց արիւնակից, իրանց ցաւերով տոգորուած եղբայրները, ու վերջ կը սրուին ցաւերին, սպեղանի կը դնեն վէրքերին... Իսկ նրանք էլ ուշանում էին. և, թէև երբ կօմիսսէր Ռասիմ-բէյը Յրօնք գիւղում իր սխրագործութիւններն էր կատարում, հէնց այդ օրերում էլ ոռուս բանակը տաճիկ զօրքերին Ալաշկերտի հովտից Կէպի Դահար էր քշում ու Արդուինից դէպի սահմանից դուրս շարտում, այնուամենայնիւ այդ հանգամանքը չէր զսպում հայերի վերաբերմամբ որոշ ծրագիր ունեցող տաճիկ կառավարութեանը և նա խելագարուած պատերազմական հովով իր գործն էր շարունակում:

Թւում է, թէ քաղաքական իմաստութիւնը պիտի թելադրէր Իլդիգի ճիւղին, այդ տազնապալից օրերում աւելի համբերող ու արդարադատ լինելի դէպի հպատակ ժողովուրդները. թրւում է, թէ՛ երբ մարտի 14-ին միացեալ նաւատորմը Դարդանէլում Քիլիդ-Բահր ամրութիւնն էր ումբակոծում, իսկ 15-ին ուսական ռազմանաւերը Բօսֆորի մուտքի Ռումէլ-Ֆանարի-Կալասին ու Անատօլի-Ֆօսնարի-Կալասին, և երբ նոյն ամսի 21-ին «Մէջիդիէ» յաժանաւը խորտակուեց Օդեսսայի ծովախորշում ուսականականից, ապա այդ դժբախտ հանդամանքները պէտք է հրամայողաբար հարկադրէին Պօլսի արբեցածներին, որ մի քիչ զգաստ լինեն ու մարդավարի վարուեն այն ժողովրդի հետ, որ, յամենայն դէպս՝ չէր մերժել իր որդիները տաճիկ զօրքերի հետ դէպի ուսական սահմաններն ուղարկելու, և իր լղարիկ գրպանի ոսկիները՝ տաճկական սնդուկը գցելու... Սակայն, ընդհակառակը. տաճիկ կառավարութիւնը հէնց այդ վտանգաւոր բոպէններն է ընտրում՝ իր տասնեակ ու հարիւրաւոր տարիներով փայփայած նպատակն ի կատար ածելու, որին պատրաստի գործիք պիտի հանդիսանային ջհաթով ոգևորուած ու էլէքտրականացած իսլամ ժողովուրդը:

Տեսնելով, որ փախստական զինուորներից համարեա՛ս թէ վերադարձող չկայ, չնայելով ձեռք

առած խիստ միջոցներին, կառավարութիւնը այժմ խորամանկութեան է դիմում. յայտարարում է, որ վերադարձող ու տեղին յանձնուող փախստական զինուորները պատերազմի դաշտ չեն ուղարկուի, միայն պատերազմական այլ պարտականութիւններ կրկատարեն բանակների թիկունքում, ապա ուրեմն՝ յանձնուողը կընտրուի:

Միևնոյն ժամանակ էլ հրաման է դուրս գալիս, որ ժողովրդից պէտք է հաւաքուեն ամալիաթաբուրի*) և համալ-թաբուրի**):

Եւ սկսում են...

Ի շարս ուրիշների՝ Մշոյ դաշտի Գոմս գիւղի ոէյսն էլ հրաման է ստանում պատրաստել 50 եզ և 50 մարդ՝ փոխադրութիւն կատարելու համար: Ռէյսը գիւղում գտնուող խելօքների հետ խելք-խելքի են տալիս, թէ՛ ախր 70 տուն ունեցող փոքրիկ գիւղն ինչպէ՞ս կարող է 50 մարդ և 50 եզ տալ. սակայն հնարաւորութիւն կա՞ր մերժելու... որտե՞ղ փախչէին, ո՞ւմ դիմէին... Վերջապէս, շատ տակ գլուխ տալուց յետոյ, մեծից-փոքրից հաւաքում են 45 հոգի ու 50 եզ, յուսալով, որ պակսող հինգ հոգուն ոսկին կարող է փոխարինել:

*) Ճանապարհ շինող, հողային գործեր կատարող վաշտեր:

***) Շալակով փոխադրութիւններ կատարող վաշտեր: